

Доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
(кафедра української мови), м. Івано-Франківськ, mariya_brus@ukr.net

ПРОБЛЕМА ФЕМІНІТИВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

(на основі «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського)

Історія фемінітивів української мови початку ХХ ст. творилася в період національного й державного утвердження власної літературної мови, усталення функціональних різновидів, розширення сфери її використання, вироблення загальноприйнятих норм, активної мовознавчої і мовотворчої діяльності. У цей час українська мова розвивалася на міцній і широкій загальнонародній основі, із творчо засвоєними мовно-культурними досягненнями українського народу, кращими надбаннями митців художнього слова. За період незалежності в 1917 – 1920 рр. українська мова досягла державного, дипломатичного статусу, була запроваджена в школи київської округи, узаконена в діловодстві, але функціонувала у двох варіантах – східноукраїнському та західноукраїнському, насичених регіоналізмами, діалектизмами, запозиченнями. Доба коренізації сприяла мовотворчій діяльності і мала найбільше досягнень від початку ХХ ст. (унормування правопису, вироблення наукової термінології, упорядкування словників та ін.), а 1923 – 1933 рр. увійшли в історію як «золоте десятиріччя».

На формуванні категорії фемінітивності позначилися процеси соціалізації жінки в ХХ ст. Під впливом жіночого руху на українських землях ще в кінці ХІХ ст. розвинулася ідеологія фемінізму, відобразивши віяння доби романтизму, для якої характерне було поцінування індивідуальної творчості, почуттєво-емоційної свободи, культивування підсвідомого й ірраціонального в людині. Суспільним покликанням жінки романтики вважали вироблення єдиного коду образної мови, мислення і психологічних настанов, зрозумілих і близьких уже наступним поколінням. Із проголошенням української

незалежності декларувалася юридична рівноправність громадян, однак поразки власного державотворення перервали процеси урівноваження прав чоловіків і жінок. Світові війни розхитали стереотипи професійного й виробничого розподілу чоловічої та жіночої праці. Однак уже від початку ХХ ст. жінки прагнули до здобуття освіти, забезпечення власної стабільності й незалежності в суспільстві, що й вилилося далі в загальну тенденцію поширення професійної діяльності жінок. Все ж пройшли десятиріччя, поки жінки утвердили свою рівність із чоловіками, стали конкурувати з ними в різних професійних сферах.

Про фемінітиви минулого століття дають відомості загальні та спеціальні праці: «Курс сучасної української літературної мови. Т. І» за ред. Л. А. Булаховського (1951), С. П. Бевзенка «Історична морфологія української мови» (1960), І. І. Фекети «Жіночі особові назви в українській мові (творення і вживання)» (1968), «Історія української мови» (1978, 1979, 1983). Проте найціннішим джерелом вивчення фемінітивів української мови ХХ ст. є лексикографічні видання, які й використано як основну матеріальну базу для виявлення і систематизування фемінітивів, установлення їхніх семантичних та інших мовних ознак. До таких обширних джерел належить «Російсько-український словник» за ред. А. Е. Кримського, опрацювання якого дало змогу встановити численну кількість фемінітивів, наявних одразу у двох мовах, і засвідчити цим функціонування назв жінок разом із назвами чоловіків на початку ХХ ст. в українській літературній мові, підтвердити давність і тяглість у ній процесів творення і використання іменників зі значенням жіночості. У цьому словнику зафіксовано близько 2000 фемінітивів, більшість із яких – це відповідники маскулінативів, однак у співвідношенні з назвами чоловіків чи без них назви жінок засвідчили свою присутність та функційність у той час.

На порівняльному рівні встановлено, що для обох мов – української та російської – характерне вживання паралельних іменників зі значенням особи чоловічої та жіночої статі на початку ХХ ст. Особливо слід відзначити поширення тоді в цих мовах назв жінок за професійною діяльністю, які подано в словнику як кореляти до відповідних назв чоловіків або окремо, напр.: *арфист, -тка – гарф'яр, гарф'ярка; балетчик – балетник, -иця – балетниця;*

башиачник – черевичник, башмачница – черевичниця, блюститель, -ниця – наглядач, наглядачка. Водночас кожна з мов має свою категорію фемінітивів зі специфічними семантичними, словотвірними, функційними ознаками. Так, у російській мові наявні фемінітиви, які відсутні в українській мові, напр.: *алтынница – скнара, балаганиця – комедіятка; баклушница – ледарка; баловница – мазуха, пестійка, блазниця; барыня – пані; барышня – панна.* Для російської мови властиві фемінітивні суфікси *-ниц(а), -чиц(а), -щиц(а), -ш(а), -ь(я), -е(я)* та ін., яким в українській мові відповідають суфікси *-к(а), -ниц(я), -льниц(я), -их(а), -ух(а)* та ін., напр.: *аптекариша – аптекарка, атаманиша – отаманиха, балетчица – балетниця, белильчица – білильниця; болтунья – белькотуха, торохтійка; брошировчица – брошурувальниця, варея – вариха.* У цих мовах наявні слова і з однаковими суфіксами, напр.: *аббатисса – абатиса, арестантка – арештантка, армянка – вірменка, баронесса – баронеса, безбожница – безбожниця.* Під впливом старослов'янської мови у російській значно поширилося основоскладання в категорії назв осіб, що частково відобразилося і в українській мові, напр.: *благовестительница – благовісниця, благодетельница – благодійниця, благожелательница – доброзичливиця, богоугодница – боговгодниця.*

Аналіз перекладної частини словника, у якій подано українські відповідники до російських слів, засвідчив функціонування в українській мові того часу різних за семантикою, будовою, стилістичними ознаками фемінітивів. Він уможливив визначення власних тенденцій щодо фемінітивотворення на початку минулого століття: підвищення продуктивності суфіксального способу деривації фемінітивів, особливо з використанням суфіксів *-к-а, -ниц-я, -льниц-я*, напр.: *балетниця, білярка, послушниця, білильниця, гартівниця, каламбуристка, каламбурниця*; оновлення й розширення словотворчої бази фемінітивів, надто за рахунок запозичень, напр.: *американка, аферистка, блондинка, буфетниця, обскурантка, патріотка, педантка, піаністка*; творення дериватів на *-к-а* переважно від запозичених маскулінативів і фемінітивів на *-ниц-а, -льниц-я* – від українських основ, напр.: *бенефіціантка, бібліотекарка, бухгалтерка, віртуозка, камеристка, канонірка, безчесниця, безприданниця, збитошниця,*

кидальниця, платільниця, прихильниця, сповісниця; архаїзація словотвірних типів на *-их(а), -ш(а), -ов(а), -івн(а)*, напр.: *бондариха, бондарівна, канцлерша, канцлерова, скарбничиха, скарбникова*; активізація словотвірних типів на *-ух-а, -ес(а)*, напр.: *брехуха, буркотуха, веселуха, лепетуха, баронеса, віконтеса, патронеса*; поширення фемінітивів у професійній сфері для позначення жінок за посадою, спеціалізацією, видом, місцем діяльності, успіхами, досягненнями (*засновниця, дослідувачка, повіриця, поручителька, вкладниця, вкладодавиця, войовниця, вірителька, кандидатка, набивачка, насильниця, оброблювачка, ораторка, пайовичка, перекупниця, передплатниця, підмітальниця, речниця, танцівниця, ухвалювачка, фальсифікаторка, фальшивниця, фундаторка*); кодифікування фемінітивів, уведення їх до лексикографічних праць.

Отже, на творенні і вживанні фемінітивів в першій половині ХХ ст. позначилося вироблення єдиного варіанта літературної мови; нормування української літературної мови, унаслідок чого назвам жінок надано статус загальноживаних слів; збагачення фемінікону європейськими запозиченнями через посередництво російської мови; поступове усталення найменувань чоловіків для позначення представників обох статей за професійною діяльністю, через що назви жінок відійшли до розмовної сфери і втратили загальноживаний характер. Усе ж здобутки української лінгвістики початку ХХ ст. та й усі її надбання за ХХ ст. твердо закріпилися та збереглися дотепер, що набувають особливого вираження під впливом сучасних досягнень, внутрішніх і зовнішніх процесів. У період сучасного активного творення і вживання загальних назв жінок, їхнього унормування й кодифікування важливе значення має відновлення фемінітивних процесів, успадкованих сучасною українською мовою з нової літературної доби і відображених у мовотворчій діяльності початку ХХ ст., особливо в тодішній лексикографічній практиці.

Література

Російсько-український словник / ред.: В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова; гол. ред.: акад. А. Е. Кримський. 1924. Електронна версія російсько-українського словника / підготував О. Телемко. Київ, 2007. Режим доступу: Krymskyi_Ahatanhel/Ros-ukr_akademichnyi_slovnyk.pdf.

РУС Російсько-український словник : у 4 т. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. Т. 1. А–Ж / гол. ред.: акад. А. Кримський; ред.: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, 2016. 12, XIV, 290 с. Репринт із видання 1924 р.; Т. 2. З–Н. Вип. 1. З–К / ред.: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, М. Калинович, А. Ніковський, В. Ярошенко, 2017. 4, VII, 392 с. Репринт із видання 1929 р.; Вип. 2. Л–Намыкивать / упоряд.-ред.: М. Калинович, В. Ярошенко, 2017. IV, 352 с. Репринт із видання 1932 р.; Вип. 3. Намыл–Нять / упоряд.-ред.: М. Калинович, В. Ярошенко, 2017. VIII, 328 с. Репринт із видання 1933 р.; Т. 3. О–П. Вип. 1. О– Поле / гол. ред.: акад. С. Єфремов; упоряд.-ред.: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський, 2017. 5, III, 336 с. Репринт із видання 1927 р.; Вип. 2. Поле–Пячение / упоряд.-ред.: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський, 2017. 4, II, 318 с. Репринт із видання 1928 р.

Брус М. П. Проблема фемінітивотворення в українській мові початку ХХ ст. (на основі «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського). *Ідентичність. Дискурс. Імагологія*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції з іноземною участю до 150-річчя А. Кримського. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 120–124